

Nemzeti örökség, emlékezet és történelem

ANDRÉ BURGUIÈRE

Mikor is tűnt fel Franciaországban a kulturális örökség fogalma a politikai, illetve a tudományos diskurzus horizontján? Emlékeim szerint Valéry Giscard d'Estaing elnöksége alatt (1974–1981), a kulturális miniszter nyilatkozataiban. Annak idején túlzónak, manírosnak találtam ezt a közigazgatás szóhasználatából átvett kifejezést, de tökéletesen illett a tulajdonosi és vidéki Franciaországhoz, amely Giscard d'Estaing-t megválasztotta. Elég azonban fellapoznunk a *Les Lieux de Mémoire* (Az emlékezet helyei¹) Pierre Nora által írt utolsó, *A megemlékezés kora* című fejezetét, és pontos képet kapunk arról, hogyan született meg ez az új fogalom a hivatalos szóhasználatban. Jean-Philippe Lecat kulturális miniszter határozta el, hogy az 1980-as esztendő az „Örökség évének” nyilvánítja, annak érdekében, hogy minisztériuma elveszni látszó jelentőségét visszaszerezze. A kezdeményezés váratlan sikeréről Pierre Nora megjegyzi, hogy az „örökség évét a vidéken és falun élők egy kicsit mintha úgy élnék meg, mint a fiatalok hajdan 1968 májusát”.²

Tanulmányomban ennek a szemantikai fordulathoz a jelentésével szertelnék foglalkozni, továbbá a történetírásra gyakorolt hatásával, különös tekintettel a múlthoz való újszerű viszonyra, amelynek utat nyitott. Ebben az új megközelítésben a múltat elsősorban már inkább megőrizni kell, mint tanulmányozni és megérteni; vissza kell találni hozzá a kollektív emlékezet segítségével, illetve azon érzelmektől átfűtött kapcsolat révén, amelyet valamiféle bűn vagy sérelem örökösiként vélünk fenntartani vele. Ez a szemantikai fordulat a tágabb közönség szemében, de egyúttal a fiatal történészek körében is új legitimitást adott a múlt tabernákulumának tekintett emlékezetnek, a tudományos kutatás terepeként felfogott történelem rovására.

¹ A fordításban a továbbiakban meghagytuk az eredeti francia címet, ha magáról a könyvről van szó. Ha a jelenségre utal a szerző, azt az „emlékezhely” kifejezéssel fordítottuk magyarra. A munkából közölt magyar válogatás, amely a vállalkozás kitalálójának és főszerkesztőjének, Pierre Norának a műben közölt írásait tartalmazza: Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és Történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Vál. és szerk. K. Horváth Zsolt.) Napvilág, Budapest. (A Ford.)

² Nora 1992: III/3. 977. [Magyarul lásd: Nora, Pierre 2010: *A megemlékezés kora*. In: Nora, Pierre: *Emlékezet és Történelem között. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk. K. Horváth Zsolt. Napvilág, Budapest, 298–326, idézet helye: 313–315. (A Ford.)]

Végül pedig azt az episztemológiai és egyben társadalmi szerepet is pontosítani szeretném, amit ez a múlthoz fűződő új viszony oszt a történésszekre. Gondolatmenetem tehát végső soron hivatásunk jelenlegi kihívásait tárgyalja.

Az örökségszindróma okai

Minek tulajdonítható, hogy a nemzeti örökség fogalma hirtelen a kulturális miniszter ténykedésének középpontjába került? Magyarázható-e annak a társadalmi közegnek, a tulajdonosok és örökösök Franciaországának a szellemiségével, amelynek Giscard d'Estaing elnök a szószólója kívánt lenni? Örökös volt ő maga is: nagypolgári családi háttérével és az École Normale Polytechnique diplomásaként a parlamenti képviselői széket (illetve „hűbért”) az apától kapta örökül. De Gaulle tábornok távozását követően Pompidou elnök (1969–1974) még a gaullista politika tekintélyelvűsége és utasításos irányításra hajlamos gazdasági voluntarizmusát próbálta továbbvinni. Giscard ezzel szemben liberális elveken alapuló politikai és gazdasági irányvonalat akart nyitni. Az 1973-as olajválság, illetve a „harminc dicsőséges év” gazdasági konjunktúrájának vége azonban ellehetetlenítette e liberális törekvéseket.

A nagy jövő előtt álló Valéry Giscard d'Estaing a hatvanas években, a Tábornok fiatal államtitkáraként magáévá tette a munkáltatók panaszait a „munkaerőpiac rendkívüli feszültségeit” illetően (értve ez alatt „a munkanélküliség hiányát”), és ezek következtében munkaerő-toborzó kampányokat indított Marokkóban. Elnöksége végén, 1981-ben több mint egymillió munkanélküli volt Franciaországban. A munkanélküliség katasztrófális növekedése miatt nem választották újra. A harminc dicsőséges év optimizmusát nem a Giscard-t hatalomra juttató társadalmi rétegek tulajdonosi, örökösi mentalitása váltotta fel, hanem a válság által traumatizált közvélemény pesszimizmusa. Ennek nyomán fogalmazódott át a nemzet és minden egyes ember viszonya a történelemhez: míg korábban az volt meghatározó, hogy a jövőre a jelen folyamatainak meghosszabbításaként tekintünk, most ezt felváltotta a múlt örökségének megőrzésére irányuló parancs.

Talán a fejlődés válságáról van szó, erről a tengeri kigyóról, amely minduntalan újraéled a 19. század vége óta: megrendül a bizalom abban, hogy az idő múlásával a civilizáció színvonala emelkedik és az emberiség emancipációja előrehalad. A történelmi idő reprezentációjának ezt az átalakulását talán a Koselleck által javasolt fogalmakkal írhatjuk le a legjobban.³ Eszerint

³ Koselleck 1990. [Magyar nyelvű kiadása: Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest. (A Ford.)]

a történelem régebbi felfogása szinte teljes egészében ahhoz a tapasztalati térhez kötődött, ahol a múlt mint „*exemplum vitae*” jelent meg. A 18. század folyamán azonban a történelemfelfogás elmozdult a várakozási horizont irányába, amely a jövőt teszi a jelen meghatározójává. A „történelem értelméről”, illetve „felgyorsulásáról” kezdenek ekkor beszélni. Ennek a modernitáskultusz által dinamizált felfogásnak a középpontjában már a jövőépítés áll. A történelem felfogásában bekövetkező változás a művelt és a kevésbé iskolázott embereket egyaránt érintette. A folyamatot magyarázó modell igen hatékony, feltéve, hogy nem mechanikusan használjuk – vagyis mintha egy olyan kurzort képzelnénk el, amelyiket a tapasztalati mező vagy a várakozási horizont irányába mozgatunk –, feltéve továbbá, hogy nem tekintjük visszafordíthatatlannak a történelemfelfogás ezen változásait. Vajon végképp megváltunk a haladás és a modernitás vallásától – Arthur Rimbaud-t idézve attól, hogy „Modernnek kell lenni mindenestül”?⁴ Nem vagyok meggyőződve róla, és nem is szeretnék biztos lenni benne.

A magunk mögött hagyott évszázad a hit és a kétely között ingadozott: a haladás válsága, amit Nietzsche, Freud és a „*fin de siècle*” más apostolai hirdettek, felerősödött az I. világháború után, és a tudományok, így a történelem területén is megjelent. A Centre de Synthèse Henri Berr által szervezett konferenciáin több alkalmat is a „haladás” és a „fejlődés” fogalma kritikájának szenteltek. E vitákon olyan nonkonformizmusokról híres tudósok, egyetemi emberek vettek részt, mint Paul Janet, Marcel Mauss, Lucien Lévy-Bruhl, Jean Rostand, Jean Piaget vagy Henri Wallon.⁵ Ott volt Marc Bloch és Lucien Febvre is. Kifejtették fenntartásaikat a haladás és a modernitás fogalmi kapcsán, amelyeket ők maguk csak ritkán használtak az írásaikban. Történészként a „mentalitások” fogalmát is úgy értelmezték, hogy azok különféle átalakulásokon mennek keresztül, ám ez nem haladást jelent. Innen ered kötődésük az összehasonlító történelemhez, a ciklus fogalmához, valamint az idő heterogenitásának gondolatához. „A történelem tárgya nem az idő tanulmányozása, hanem a változásé” – ahogy Marc Bloch többször is hangoztatta. És a változás a haladás ellentettje, vagy inkább a semlegesítője.

Vessünk most egy pillantást a történészekre, elsősorban az Annales-iskolához tartozókra húsz évvel később, a II. világháborút követően. A magukat az *Annales*-hoz soroló történészek új generációja az árak és a bérek mozgása, az életszínvonal és a szocioprofessionális kategóriák kvantitatív elemzését részesítette előnyben.⁶ Ők a Sorbonne társadalomtörténeti tanszékén Marc Bloch helyére lépő Ernest Labrousse tanítványai voltak és majdnem

⁴ Idézet Rimbaud *Egy évad a pokolban* című művéből, Somlyó György fordításában. (A Ford.)

⁵ Bensaude-Vincent 1997.

⁶ Burguière 2006.

mindegyiküket befolyásolta a marxizmus, közülük többen is csatlakoztak a kommunista párthoz. Strukturalista történetírásukat, amely nem vett tudomást a nemzetről és az államról, a válság, s egyben a modernizáció fogalmai vezérelték. A modernizáció fogalma, amely egyszerre társadalmi és gazdasági, technikai és kulturális kategória, a változást nemcsak globális átalakulásként, de előrelépésként és minőségi ugrásként is értelmezte. Ez a felfogás akkoriban minden társadalomtudományt átjárt. A II. világháború utáni gazdasági optimizmus és az újjáépítés szellemisége tükröződött benne.

Lucien Febvre intellektuális birodalmát Fernand Braudel örökölte, így katedráját a Collège de France-ban, az École Pratique des Hautes Études VI. szekciójának elnöki (rektori) székét és az *Annales* folyóirat irányítását. Braudel jó kapcsolatokat tartott fent Ernest Labrousse-szal, aki a maga részéről fenn hirdette az *Annales*-iskolához való tartozását. Braudel azonban a fentitől meglehetősen eltérő történelemfelfogást alakított ki, amely kevésbé volt determinista vagy marxizáló, és a történelmi folyamatokban jobban számot vetett a bizonytalanság tényezőjével (ebben egyébként közelebb állt Marc Bloch és Lucien Febvre felfogásához), távolabb esett a fizikai tudományok kvantitatív modelljétől és közelebb a biológiai tudományok modelljéhez. Braudel ugyanakkor *A Földközi tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című művében, de még inkább az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus* köteteiben gyakran használta a növekedés és a modernizáció fogalmait, amelyek a társadalomtudományoknak úgyszólván „szézámtáruj” jellegű varázsigei voltak az 1950-es és 1960-as években.⁷ Braudel annak érdekében, hogy ellensúlyozza a marxista kvantitatív történetírást, amit Labrousse képviselt – aki elsősorban intézményi okokból nem mellesleg doktori témavezetője volt az *Annales* új nemzedéke többségének –, cikket közölt a folyóirat hasábjain Walt Whitman Rostowtól, az amerikai közgazdásztól, a *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto* című kötet szerzőjétől.⁸ Rostow számára a növekedés és a modernizáció nem a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus kapcsolatából következik, hanem bizonyos számú feltétel együttállásának az eredménye (ezeket nevezi „előfeltételeknek”), amelyek kiváltják a növekedés nekilendülését, „take off”-ját. Ezeknek az előfeltételeknek a többsége pedig kulturális.

Az *Annales*-iskola II. világháború után végzett történészgenerációja marxianus volt Labrousse révén, de Rostow hatását is magán viselte, hiszen

⁷ Braudel 1949, 1979. [Magyarul lásd: Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó – Osiris, Budapest; Braudel, Fernand 1985: *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. Gondolat, Budapest. (Utóbbi az eredeti mű I. kötetének fordítása. – A Ford.)]

⁸ Rostow 1962.

a növekedés problémájára és a gazdasági fejlődés kulturális faktorainak szerepére összpontosított. Egy új, fejlődésközpontú társadalom- és kultúrtörténetet virágoztatott fel, s ez aztán posztmodern kultúrtörténet-írássá alakult át az 1970-es években. A történelmi változások és ellentmondások elemzésében a figyelem ekkortól a szociokulturálisról a kulturális tényezőkre tevődött át. A posztmodern, amely az Atlanti-óceán túlsó partján nagyobb népszerűsége telt szert, mint Európában, igen tág gyűjtőfogalom lett, amelyben az 1950–1970-es évek tendenciáira adott legkülönbözőbb válaszreakciók keveredtek. A struktúrák és csoportok történelme helyett előnyben részesítették az egyéni tapasztalatokét, a kvantitatív vagy szeriális források kutatása helyett pedig a diszkurzív szövegeket (hiszen a történelmi világ is szöveg); a tudományos történelemmel szemben e megközelítést a történész írásmódja és a narratív dimenzió foglalkoztatta. A posztmodern mint gyűjtőfogalom mindenesetre jól kifejezi azt a mondanivalót, hogy nem a modernizációra visszavezetve kell elemezni a történelmi folyamatokat. A történelem nem olyasvalami, ami bekövetkezik. Nem üzen semmit, nem szolgál tanulsággal a megtörténtek alapján. A történelem sokkal inkább személyes birtokbavétele és újraértelmezése a valaha elmondottaknak és leírtaknak.

A történelem művelésének fent ismertetett új tendenciáit az *Annales* irányzatával szembeni reakcióként is lehetne értelmezni. Ez azonban nem lenne pontos, hisz az *Annales* történészei maguk is részt vettek a váltásban. A folyóirat „kritikai fordulatról” szóló tematikus száma lényegében ezeket az újdonságokat üdvözölte diszkréten.⁹ Opportunizmus lett volna mindez? Korántsem. A három egymással ellentétes tendencia, amelyeket megkülönböztettem az *Annales* irányzatának fejlődésében, nem azt jelenti, mintha a látzólagos koherencia és az intellektuális egyediség mögött az *Annales*-iskola valójában egy mindent elvtelenül befogadó mozgalom lenne. Csupán annak a jele, hogy a történészre is hatnak saját korának szellemi áramlatai, és velük együtt ő is változik. A Marc Bloch által előszeretettel emlegetett kínai közmondás szerint „sokkal inkább vagyunk saját korunk gyermekei, mint apáinké”.

Reinhart Koselleck a történelem felfogásában végbement átalakulást úgy jellemezte, hogy a történelemnek korábban a tapasztalati mező által uralt vízióját egy olyan váltja fel, amelyben a várakozási horizont válik meghatározóvá. Ám ez az átbillenés önmagában véve nem ad számot azokról a múlthoz való viszonyban bekövetkezett változásokról, amelyeket az *Annales*-iskola sem kerülhetett el, és amelyeknek bizonyos módon részese is lett.

⁹ *Annales* 1989. [A folyóiratszám bevezetője 2007-ben jelent meg magyarul: Az *Annales* szerkesztői: Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni! In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 585–592. (A Ford.)]

Ezt egyfajta oszcilláló mozgásként képzelhetjük el, amelynek minden pillanata magával hozta saját megújulását. A történeti idő felfogásában a jövő jelentősége az 1990-es évek óta ismét csökken és a múlt örökséggé minősül át, e két folyamat pedig az emlékezet felértékelődésének kísérőjelensége.

Történelem és emlékezet

Az emlékezet összefüggése az örökséggel

A reneszánsz korától kezdődően a tanult írástudók által kimunkált írott kultúra és főként a nyomtatott szöveg terjedése következtében kétely jelent meg az emlékezettel kapcsolatban, amely mindaddig a tudás legfőbb támasza volt. Az emlékezet elsősorban a jog és a vele azonos közegben végzett tudós történetírás területén szorult háttérbe.¹⁰ A gyanakvás a történészek körében tartósan bizonyult, hiszen még az *Annales* alapítójánál is tetten érhető, akik egyébként határozottan bírálták a levéltári források pozitívista fetiszizálását. Az emlékezet e felfogás szerint tévedésre hajlamos és rekonstruált. A levéltári dokumentumból származó információ ezzel szemben szilárd talajon áll. A történészek csak fenntartásokkal fogadhatják el az emlékezet – írásba foglalt – tanúságtételeit.

Az emlékezetnek mint a történeti tudás forrásának a rehabilitációja olyan kisebbségi környezetekből, illetve a fennálló rendszer ellen tiltakozó közegekből érkezett, amelyek képviselői kizárva érezték magukat a tudós vagy a hivatalos történeti diskurzusból; például azoktól a munkásoktól, akik arra tettek kísérletet, hogy emlékeik összegyűjtésével rekonstruálják a történelmüket, amely a saját szempontjaikat és tapasztalataikat tükrözi, és nem az uralkodó osztályokét. Ez a szóbeliségen alapuló történelem az Egyesült Királyságban igen korán jelentkezett („history workshops” formájában), Franciaországban jóval később. Az 1960-as évek lázadó szellemisége kedvezett ennek az emlékezet-történelemnek, amely rohamosan terjedt, és a gyarmatosított népek egyenjogúsági küzdelmeinek modelljére támaszkodva versenyre kelt a tudós történetírással. Ezek a népek ugyanis a szóbeli hagyományban fedezték fel a gyarmatosítás előtti múlt emlékezetét, amit az imperializmus temetett a gyarmatosítást igazoló történetírás domináns diskurzusa alá.

Az így felfogott kollektív emlékezet már nem egyszerűen kiegészítője vagy helyettesítője a levéltárakban őrzött írásos információknak, hanem a múlt legmegbízhatóbb gyűjtőmedencéje, mivel keletkezése és közvetítése spontán módon történt, nem szólt bele sem az írásbeliség... sem az állam.

¹⁰ Yates 1987.

A tudós történetírással szemben támpontot nyújtó kollektív emlékezet előtérbe helyezése demokratikus, majd hogyanem vallásos aspirációkat fejez ki: mindannyian magunkban hordjuk saját (családi, társadalmi vagy nemzeti) múltunk emlékeit, és így a maga módján mindenkinek történésszé kell válnia. Ha pedig nem örökítjük át ezt az emlékezetet, végleg lepel borul a múltbéli igazságra.

Előítéletként terjedt el az a gondolat, hogy az átörökített kollektív emlékezet igazabb történelem, mint a tudományos történetírásé. Sőt, egyfajta pszichológiai szükséglet és morális elvárás látszatát is magára öltötte. A televízióban a hírműsorok történeti rovata már nem a „történelem”, hanem az „emlékezet” címet viseli. A „emlékezet kötelessége” (a kifejezés talán a soá kapcsán jelent meg) morális és politikai szükségletté vált, amelynek elhanyagolása súlyos személyes és kollektív zavarokhoz vezethet, egy nemzet vagy bármely más közösség rossz közérzetéhez: az emlékezet kötelességének tehát pszichoanalitikai vonatkozása van. A történelemnek ez a morális és érzelmeiktől vezérelt megközelítése a történetiség új rendjének szimptomája. A „történetiség rendjeit” behatóan elemző François Hartog szerint a jelenlegi „rend” a hasznos múltat az emlékezettel telített múltra szűkíti le, amelyhez képest bűnösnek vagy áldozatnak érezhetjük magunkat.¹¹ Ha ez a múlt valamilyen akadályba ütközik, elfojtás forrása lehet, vagy büntudatot ébresztő hiányérzetet kelt. A múlt, amely a fenti módon az emlékezettel azonosul, megőrzendő és átörökítendő értékke válik. Az örökségnek pedig éppen ez a lényege.

Az emlékezet megszentelésétől a Les Lieux de Mémoire elemzéséig

Az emlékezet a történeti tudás megszerzéséhez és a kutatáshoz vezető királyi útnak látszik. Előretörésének egyik következménye a múlt örökségésítése, amely már számos területen jelentkezett, mire a történészek számára is megkerülhetlenné vált. Közös fellépésük eredményét a *Les Lieux de Mémoire*¹² sikere fémjelzi. Vajon Pierre Nora, az irodalmilag művelt publikum, s egyúttal a történészi közönség elvárásai iránt érzékeny, nagy tehetséggű kiadói személyiségként előre látta-e vállalkozása sikerét? A kötetek pozitív fogadtatását részben a kedvező intellektuális konjunktúra magyarázza, de ennél fontosabb indok az az elméleti ambiguitás, kétértelműség, amely Nora és munkatársai művét rejtélyes katedrálissá teszi, akár csak Braudel *Földközi-tengerét*.

¹¹ Hartog 2003. [Magyarul lásd: Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan – Atelier, Budapest. (A Szerk.)]

¹² Nora (dir.) 1984–1992.

Ez az elméleti kétértelműség elsősorban a mű fogalmi választásaiból adódik. Az „emlékezhelyek” fogalmát Nora explicit módon Maurice Halbwachs kollektív emlékezetre irányuló elemzéseiből kölcsönözte. A szociológus Halbwachs, aki 1945 áprilisában a buchenwaldi koncentrációs táborban halt meg, nem kevesebb mint három könyvet szentelt a kollektív emlékezet fogalmának. Ezeket a műveit sokáig csak kevesen ismerték, még abban a szellemi közegben is, amely a legközelebb állt hozzá: az *Annales* folyóirat körében.¹³ *Les cadres sociaux de la mémoire* (Az emlékezet társadalmi keretei) című művéről Marc Bloch írt fontos recenziót, amelyre a későbbiekben még visszatérek.¹⁴ A kollektív emlékezetről alkotott hipotéziseit azonban sem ő, sem Lucien Febvre nem használta a saját munkáiban. Pierre Nora érdeme, hogy felélesztette Maurice Halbwachs munkásságának ezt az igen eredeti részét, és átvette tőle a leglényegesebb hozadékát: azt a gondolatot, hogy az emlékezet mindig lokalizált, vagyis valamiféle helyhez kapcsolódik.

Éppen ez jelenik meg az „emlékezhely” fogalmában. Nem feltétlenül térbeli helyekről van itt szó, egy dátum, egy intézmény, egy szokás is lehet ilyen. Közös jellemzőjük ugyanakkor, hogy mindig kívül esnek a személyes, intim tapasztalat szféráján. A durkheimi szociológia, s egyúttal a bergsoni filozófia által befolyásolt Halbwachs felfogásában ugyanis az időtartamnak nincs közvetlen és tisztán belső percepciója. Még a legszemélyesebb emlékeink felidezéséhez is szükséges, hogy egy hozzájuk kötődő külső elemhez kapcsoljuk: helyhez, környezethez, másik személyhez stb. Az egyéni emlékezet a kollektív emlékezeten keresztül működik. Az ember mint társadalmi lény csak azon keresztül található meg a saját múltját, ami mások múltjához köti azt. Pierre Norát elsődlegesen a kollektív emlékezetnek azok a politikai aspektusai érdekelték, amelyek az államhoz és a nemzethez kapcsolják ezt az emlékezetet. A munka általános bevezetőjében, majd az egyes kötetek bevezetésében megfogalmazott tudományos program így eltolódott az emlékezet Halbwachs-féle társadalmi létrehozásától az emlékezet mint identitásképző folyamat felé, mégpedig anélkül, hogy bármiféle magyarázatot kínált volna az identitással kapcsolatos imagináció, képzeletvilág fluktuációira, mintha ösztönszerű vagy legalábbis spontán folyamatról lenne szó.

A vállalkozás recepciója kapcsán is ambiguitásról lehet beszélni. A munkában részt vevő történészek többsége a számára megszokott eljárás medre felé terelte Nora eredeti elképzelését: a legfrissebb emlékezetváltozatból indultak ki, és úgy tekintettek erre, mint a kollektív emlékezet szüntelen, az adott pillanatok kollektív szükségletei szerinti átírásának a végeredményére, és ebből mentek vissza a kezdeti eseményekhez, tényekhez. Az olvasók

¹³ Halbwachs 1925, 1941, 1950.

¹⁴ Bloch 1925.

közül néhányan, akiket jobban megérintett a posztmodern eszmeiség pürrhónizmusa, a történelem (különösen a nemzeti történelem) mint pozitív tudás radikális megkérdőjelezését látták a műben. Azt, ahogy a *Les Lieux de Mémoire* tanulmányai az imaginációt elemzik, előszeretettel tekintették a nemzeti történelem megírása egyetlen módjának – amely az emlékezet meséihez nem teszi hozzá még az objektív tudás meséjét is –, és így nem figyeltek fel arra a műveletre, amely a mitizálásból kiindulva egyfajta csiszolómunka során végeredményben a tények valós láncolatához jut el.

Sokan mások úgy olvasták a köteteket, mint afféle nemzeti léptékű családi fényképalbumot, és ez az értelmezés tette bestsellerré ezt a fajsúlyos vállalkozást. Minden egyes fénykép felidéz egy emléket, az egykori szituációval együtt. Be kell illeszteni a kontextusába, egyúttal meg kell találni a helyét a családi legendáriumban. Közös emlékeink elrendezésének érzelmi dimenziója kerül tehát előtérbe, míg az intellektuális, vagy inkább kognitív dimenziója háttérbe szorul. A kegyes tisztelettel körülvelt emlékek megtalálása ahhoz hasonlít, amikor a gazda körbejárja, számba veszi a birtokát. Azt eredményezi, hogy egy nem kézzelfogható, immateriális örökség letéteményeseinek érezzük magunkat.

Pierre Nora maga is hezitált két pozíció között. Jacques Le Goff a *Les Lieux de Mémoire* vállalkozását Proustéhoz hasonlította. Az *eltűnt idő nyomában* elbeszélője kijelenti, hogy olyan regény megírására készül, amely abból a környezetből merít ihletet, ahová bennünket, olvasókat elkalauzolt. A végén pedig azzal szembesülünk, hogy a regény, amelynek megírására az elbeszélő készült, már itt van előttünk, és nincs semmi más azon kívül, amit leírt. Ehhez hasonlóan Pierre Nora talán azt sugallja nekünk, hogy a nemzeti történelem megírásának egyetlen módja a nemzet narratívájának és képzeletvilágának dekonstrukciója. Én azonban úgy látom, hogy Nora vérmérsékletéből adódóan elutasítja az ilyen radikális állásfoglalásokat és nem hagyja, hogy egy efféle döntés következményei korlátozzák. Művének inkább elegánsan, mint pontosan megfogalmazott általános bevezetőjében nem jelzi világosan a szándékát, de inkább ígéri a nemzeti képzeletvilág felderítését, mint Franciaország történelmének új típusú megírását. Későbbi szerepvállalása, a kulturális örökséggel foglalkozó megannyi konferencián és bizottságokban való részvétele pedig arra enged következtetni, hogy az örökség meghatározó szerepet játszik történelemfelfogásában.

A történész része

Az emlékezet történelmiesítése

A Lumière-féle kisfilm hőiséhez, a megöntözött öntözőhöz (*L'Arroseur arrosé*) hasonlatosan Pierre Nora a *Les Lieux de Mémoire* köteteivel maga is hozzájárult a múlt örökségésítéséhez, amit egyébként elítélt *A megemlékezés kora* című záró fejezetében. Van valami lenyűgöző abban a könnyedségben, ahogy a múlt – akár egy lepréselt virág – engedékenyen két könyvlap közé csúszik. A francia emlékezet egyes elemei – amelyeknek egymást időben követő alakváltozásait e mű többnyire káprázatos elemző erővel jeleníti meg – végül szilárd narratív formát öltenek, és egy olyan alakzat, halmaz részévé válnak – nem más ez, mint maga a francia emlékezet –, amely koherens, és amelyben a részelemek békében megférnek egymás mellett. Van valami békéltető jelleg a munka által sugallt összképben, amely tehát a családi fényképalbumok megindító stílusára emlékeztet. Ez a családias, békés hangulat kelthette azt a benyomást, hogy Noráék vállalkozása a végtelenségig ismételhető, és bármely nemzet esetében reprodukálható. Számos országban ébresztett kedvet egy saját emlékezhely-szett összeállítására. Emlékszem egy konferenciára a meglehetősen nyugodt svájci Fribourgban, ahová engem is meghívtak, amikor a város elhatározta saját *Lieux de Mémoire*-jának a kidolgozását. És valóban, miért is ne?

A legsikerültebb másolat a német verzió volt, amelynek francia fordítása még grafikai megjelenésében is utánozta a Pierre Nora-féle *Les Lieux de Mémoire*-t.¹⁵ Csakhogy ez a munka, a közölt kiváló tanulmányok ellenére sem vesz tudomást a (kulturális és nem állami értelemben vett) német nemzeti emlékezet azon sajátosságáról – vagy legalábbis nem tulajdonít neki jelentőséget –, ami megkülönbözteti a francia esettől. A francia „emlékezhelyek” vonzerejét megbékítő és pacifista jellegük adta. De nem lehet, hogy ez afféle különös ismertetőjelük volt? Norbert Elias egy általam készített interjúbán, amelynek szövege sajnos elveszett, kiemelte a francia kultúrának azt a képességét, ahogy önnön ellentmondásait megemészteni tudja (és itt a „kultúra” behelyettesíthető az „emlékezet” fogalmával). Elias szembeállította ezzel a német történelemnek azt a tendenciózus sajátosságát, hogy önmagát a múltjával való szakításra építi. Megemlíttette a költő Aragon példáját, aki miután a szürrealista forradalomról a kommunista forradalomra váltott, a II. világháborút követően úgy kezdett írni, mint a 16. századi Joachim du Bellay vagy Pierre de Ronsard. A francia kultúrának ezzel a megemésztsésre való képességével állította szembe Elias Németország

¹⁵ François-Schulze (dir.) 2007.

szakításainak sorozatát. Luther szakítását Rómával; a „Sturm und Drang” szakítását a felvilágosodással; a Bismarck-féle „vérrel és vassal” végrehajtott német egységet, amely hátat fordított az 1848-as demokratikus forradalomnak; a náciizmus szakítását; majd a II. világháború utáni föderális és parlamentáris újjáépítést; végül pedig az 1990-es újraegyesítéssel bekövetkező szakítást, amely az NDK egykori polgárait arra kötelezte, hogy töröljék emlékezetükből a szovjet blokkban eltöltött negyvenöt évet.

Egy kultúra vagy egy nemzet identitását – részemről egyébként szívesebben beszélek szingularitásról, azaz egyediségről – nem az egymást követő kacskaringóinak, irányváltásainak összeadódása jelenti, hanem az egyediséget megalkotó folyamat általános profilja. Nem elegendő leltárt készíteni a nemzet kollektív emlékezetéről – a számba vehető elemek sora egyébként is a végtelenségig folytatható. Azt kell feltárnunk, amit a nemzet „emlékezeti paktumának” nevezhetnénk, vagyis a világon való létezésnek azt a módját, amit magának kialakított, és amit a történelme szünet nélkül – Clifford Geertz megfogalmazását átvéve – „parafrazál”.¹⁶ A *Les Lieux de Mémoire* mögött az 1880-as években készült, köztársasági eszmeiségű történeti szintézis – Lavisse Franciaország-történetének – hatása érzékelhető (ne feledjük, hogy Pierre Nora e szintézis atyjának, Ernest Lavisse-nak a történetével is foglalkozott¹⁷), amennyiben olyan benyomást képes kelteni, hogy a nemzeti emlékezet minden egyes eleme megannyi metamorfózis után megtalálja a maga helyét egy olyan értelmezési kereten belül, amelyben már békésen megférnek egymással, és amelyet végül a professzionális történészek hitelesítenek – mintha csak egy természetes folyamatról lenne szó.

A kollektív emlékezet azonban nem valamiféle palimpszeszt, amelyen az egyes korszakok – mintegy felülírva az előzőt – hozzáadhatnak a saját szövegüket. A hirtelen szakadások, cenzúrák és felejtések is hozzátartoznak. Hogy Renan híres megfogalmazásával éljünk: emlékezés és felejtés együttese alkotja a nemzetet. A leltárkészítés, amelyre a *Les Lieux de Mémoire* is vállalkozik, nem elégséges, ha a maga komplexitásában és egyediségében akarjuk megismerni azt a folyamatot, amely egy nemzet vagy társadalmi csoport kollektív emlékezetét létrehozza. Azt a mögötte meghúzódó narratívát kell ugyanis megismernünk, amely értelmet ad mindennek, és amit az imént „emlékezeti paktumnak” neveztem. Irányt mutathat ehhez két olyan munka, amely – bár nem Franciaország történetével foglalkozik – meghatározó volt

¹⁶ Geertz 1983.

¹⁷ Nora 1984, 1986. [A két könyvfejezet magyarul: Nora, Pierre 2010: Lavisse, a nemzetnevelő – A „kis Lavisse”, a köztársaság evangéliuma; valamint Lavisse Franciaország-története – *Pietas erga patriam*. In: Pierre: *Emlékezet és Történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Vál. és szerk. K. Horváth Zsolt.) Napvilág, Budapest, 34–66; 106–151. (A Ford.)]

az 1990-es évek francia történetírásában. Nathan Wachtel, a *Le retour des ancêtres* (Az ősök visszatérése) című könyvében¹⁸ először arra tett kísérletet, hogy alapos etnológus módjára rekonstruálja az uru nép hosszú történetét a mai leszármazóiktól, a chipayáktól felgyűjtött narratíva alapján: a távoli múltba vesző eredettörténetét ezeknek „az ember előtti embereknek”, akiket az aymarák, majd a kecsuák, végül a spanyolok igaztak le. Wachtel egészen odáig eljut, hogy megható találkozókat szervez a chipayák és az uru népnek a Titicaca-tó túlsópartján élő egyik ága között, amellyel korábban minden kapcsolatuk megszakadt. A könyv második felében aztán a spanyol korszakból fennmaradt levéltári források alapján „dekonstruál” a szerző, bemutatja, hogy mi az a narratívában, ami nem több hosszúra nyúlt mesénél. Valójában a hispanizálás, a demográfiai összeomlás, a lázadások, majd az elnyomó hatalom helyreállítása határozza meg a spanyol gyarmatosítás időszakát, amelyet a chipayák úgy memorizáltak, hogy egy sokkal hosszabb és dicsőségesebb történetet találtak ki maguknak.

Lucette Valensi a wâd al-makhâzin-i csata (1578) emlékezetének különféle változatait dolgozta fel. Az ütközetben a marokkói szultán vereséget mért a fiatal portugál királyra, I. Sebestyénre (1554–1578), aki a csatában életét is vesztette.¹⁹ Mivel nem volt közvetlen örököse, Portugália egy évszázadra spanyol fennhatóság alá került hatalmas birodalmával együtt. Az országra nézve gyászos kimenetelű csatának igen gazdag az emlékezete a portugál kultúrában, egyszerre millenarisztikus jellegű (várakozás az elrejtőzött király visszatérésére) és melankolikus (amelyet áthat a „saudade”). Ennek az emlékezetnek a szomorú messianizmusát költemények, operák, sőt népmozgalmak (a „sebastianizmus” braziliai változata) írták bele a portugál nacionalizmusba. A csatának ugyanakkor muszlim emlékezete is van, a győztes marokkóiaké, bár paradox módon szöveges lenyomatát tekintve ez a változat jóval kevésbé bőbeszédű. A 20. században tűnt fel ismét az Istiqlal (Függetlenség) nacionalista mozgalommal, amely Marokkó függetlenségének kikiáltása után nemzeti ünneppé nyilvánította a csata napját. Lucette Valensi egy harmadik, kisebbségi emlékezetet is azonosított munkájában. A marokkói zsidók körében tapasztalható – akik az Ibériai-félszigetről elűzött szefárdok leszármazottai –, amely a csata emlékét folklorisztikus módon, a „pourim de los cristianos” (a keresztények purimja) vidám, gyerekes ünnepeként élte tovább, és a zsidókat kiűző keresztényeket szégyenletes vereséggel sújtó isteni büntetést köszönti.

---

¹⁸ Wachtel 1990.

¹⁹ Valensi 1992.

Felejtés, cenzúra, elfojtás – és a megtalált idő

Az emlékezet fabulációinak, kitalációinak nincs határa. Találékonyságuk jócskán túllépi a *Les Lieux de Mémoire* tanulmányainak többsége által számba vett egyszerű módosításokat. Marc Bloch a *Les cadres sociaux de la mémoire*-ről (Az emlékezet társadalmi keretei) írt recenziójában Halbwachsnak azt a hipotézisét bírálta, mely szerint az emlékezet tényeinek lokalizálása arra szolgál, hogy egy pontos dátum vagy hely segítségével materializáljuk azokat a megalapozó jelentőségű eseményeket, amelyeknek nyomát veszítettük.²⁰ Bloch szerint ugyanis ezek az alapító események igen sokszor maguk is kitalációk, és intézmények legitimálását szolgálják.

A kitaláció azonban az egyénihez hasonlóan a kollektív emlékezetnek sem az egyetlen funkciója. Hazudnia, elrejtene, felejtene is fontos. Szörnyeteggé válnánk, ha emlékeznünk kellene az összes lelkiállapotunkra, és mindarra, amit átéltünk. A kollektív emlékezet nélküli társadalom pedig ugyanolyan fogyatékos lenne, mint az amnéziás. A kulturális transzmisszió egyik funkciója – amire a történésznek figyelnie kell – éppen az a szelekciós művelet, amely nélkül a társadalom elviselhetetlen lenne. A pszichoanalízis kimutatta a cenzúra és az elfojtás fontosságát a személyiség kialakulásában. Ezeket az eredményeket (megfelelő körültekintéssel) ki kell tudnunk terjesztenünk a kollektív emlékezetre is.

A felejtés kényszerítő erejű lehet. Nicole Loraux kimutatta, hogy az athéni demokrácia úgy törölte egy a városra nézve ártalmas esemény emlékezetét, hogy kihúzta annak napját a kalendáriumból.²¹ A múltnak a jelen szempontjai szerinti manipulálása és a jelené a jövő érdekében, vagyis a történelmi idő ellenőrzése, gyakran tetten érhető az olyan tekintélyelvű politikai rendszerekben, mint a régi Kína vagy Japán, ahol a krónikások a hatalom szolgálatában álltak. Az ilyen típusú manipuláció aztán páratlan méreteket öltött a kommunista rendszerekben, főleg a sztálini időszakban, amikor dokumentumokat semmisítettek meg vagy módosítottak, mint például azokat a fotókat, ahol az októberi forradalomnak olyan vezetői is látszottak – így Trockij –, akiket Sztálin később eltett láb alól, mivel szembefordultak vele. A kommunista rendszerekben a jelen és a múlt átfestésének nagy erővel jelentkező törekvése abból következett, hogy a marxizmus, amely inspirálta őket, szinte vallásos értéket tulajdonított a történelem tanulságainak. Így a cenzúra a legrégebbi korszakokat is érinthette, ha értelmezésük ellentétes volt a jelen pillanat politikai céljaival. Például amikor Sztálin magáévá tette

²⁰ Bloch 1925.

²¹ Loraux 2005.

a pánszláv ideológiát, tabutémává vált az orosz történetírás klasszikus vitája a varégekről és az orosz állam eredetéről.

A cenzúra jelentkezése azonban főként a közelmúlt történelmével kapcsolatban látványos. Magyar barátaink, legalábbis azok, akiknek pontos emlékeik vannak a kommunista időszakról, jól ismerték azt a tiltást, amely az 1956-os forradalomra vonatkozott a kádári Magyarországon. A magyar kollektív emlékezet sírfeltáráshoz hasonlatos munkáját számos kiváló tanulmány elemezte, köztük Zempléni Andrásé, amely Nagy Imre földi maradványainak megtalálását és kései újratemetését dolgozta fel.²² De azokban a demokratikus országokban sem ismeretlen a felejtésnek, vagy inkább az emlékezet elhomályosításának a folyamata, amelyek elvileg semmilyen cenzúrát nem gyakorolnak a kollektív emlékezet fölött. A negyven-ötven éves időtartam, amelynek leteltéig korlátozott a levéltári adatok kutathatósága, úgy tűnik, megfelel egy antropológiai realitásnak; hozzávetőlegesen ennyi idő alatt tűnnek le a színről a vizsgált időszak felnőtt szereplői és szemtanúi.

Franciaországban ennek lehettünk tanúi a Vichy-rendszer, a közelmúlt történetének traumatikus mozzanata kapcsán. 1979-ben Valéry Giscard d'Estaing elnök döntése hozzáférhetővé tette a Vichy-időszak levéltári forrásait, és ennek kétségkívül volt némi szerepe abban, hogy tömegével készültek filmek és könyvek a korszakról, amelyek elsősorban két kérdésre összpontosítottak: a zsidók sorsára és az ellenállás szerepére. Ennek a mozgalomnak azonban mélyebb indítékai is voltak. Ami a zsidóság sorsát illeti, a koncentrációs táborok felszabadításának és a kisszámú túlélő hazatérésének pillanatától elfojtott probléma került ekkor felszínre. Ezzel Franciaország egyúttal csatlakozott az Eichmann-pertől kezdődő, az emlékezésre és a megbánásra irányuló nemzetközi mozgalomhoz is, amely számos európai országot érintett – mindenekelőtt Németországot. Az ellenállásra fordított figyelem ismételt felélénkülése ezzel szemben a II. világháborút közvetlenül követő idősakra jellemző vízió fokozatos visszatérését jelentette, amelyben az ellenállás pozitív példája dominált. Úgy tűnt, mintha az ellenálló Franciaország varázsának helyreállítása ellenszer lehetne a nemzeti emlékezet zavarodottságára, amit a Vichy-időszakbeli Franciaország legkevesébé sem hízog arcának a felidézése okozott.

---

²² Zempléni 2009.

A történész szerepe és társadalmi súlya

A történész vajon afféle demiurgosz lenne, aki megszabadítja a múltat a felejtéstől, az emlékezetet pedig a kitalált mesétől? Ez a gondviselészerű szerepvállalás kísérti, amikor a saját társadalmi hasznosságáról álmodozik, amelyre oly nagy szüksége van. De mivel magyarázhatjuk a történészek munkájuk hasznosságával kapcsolatos aggodalmait, amelyeket jól mutat a társadalmi szerepükről szóló végtelen számú írás, előadás és egyetemi szeminárium? Az a benyomásom, hogy sem a kémikusoknál, biológusoknál, fizikusoknál nem tapasztalható ilyen – ráadásul hangsúlyos – aggodalom, de még a filozófusoknál, sőt az irodalmároknál sem. Közrejátszik ebben a történészek esetében némi hiúság is, vagy még inkább egyfajta nosztalgia azon profetikusság iránt, amit 19. századi elődeik játszottak a régebbi, és még inkább az ifjabb nemzeteknél. A 19. század során először a múlt egészének feltámasztását tűzték ki célul, majd a nemzeti lelkület gyökereit kívánták előásni, aztán a források hitelességének megállapításában szerzett tudásukat akarták az igazságtalanul elítélt ártatlanság szolgálatába állítani, ahogy azt a Dreyfus-ügy esetében láthatjuk. Szerepük azonban egyik esetben sem volt olyan világos és meghatározó, amilyennek hitték. Ami a Dreyfus-ügyet illeti, csodáltam Vincent Duclert-nek a Dreyfusról szóló kiváló életrajzában megmutatkozó tehetségét.²³ Egy olyan ügy kapcsán, amiről annyit írtak és látszólag már mindent elmondtak, a szerzőnek sikerült teljesen megújítania a Dreyfus kapitány szerepéről való ismereteinket azáltal, hogy a családi dokumentumokat helyezte vizsgálata középpontjába. Kimutatta, hogy az ügy igazi főhőse nem Picquart ezredes vagy Bernard Lazare, és nem is Zola – hanem maga Alfred Dreyfus és családja, akik sohasem adták fel a harcot.²⁴

A Dreyfus oldalára álló értelmiségiekről írt, legutóbb közölt értekezése azonban csalódást okozott nekem. Vincent Duclert láthatóan nem tud elszakadni az igazságért küzdő tudomány képétől és azoktól a kliséktől, amelyek hízelegnek az egyetemi közegnek, azoktól, amelyeket még a *Revue historique* főszerkesztője, Gabriel Monod népszerűsített a 19. század végén, amikor a történeti kritika eredményének tulajdonította Dreyfus megmenekülését és rehabilitációját. Valójában az a három, oklevélolvasásban képzett tudós, Arthur Giry, Paul Meyer és Auguste Molinier, akiket szakértőként rendeltek ki az Esterházy-perhez, illetve Dreyfus ügyének felülvizsgálatához Rennes-be, hiába bizonygatta, hogy véleményük – amely szerint a titkos katonai adatokat tartalmazó elhíresült listát Esterházy írta – szigorúan a dokumentum kritikai tanulmányozásán alapul. Mindenki világosan látta ugyanis,

²³ Duclert 2006.

²⁴ Duclert 2010.

hogy politikai elkötelezettségük miatt mindhárman szimpátiával viseltettek Dreyfus iránt. Ez vezette jobboldali kötődésű kollégájukat, De Lasteyrie-t, hogy ellenük fordítsa anyaintézményük, a történeti segédtudományok akkori fellegrádjának számító École des Chartes munkatársainak fele részét. Durkheim és a körülötte csoportosuló szociológusok, akik a Dreyfus irányában leginkább elkötelezett egyetemi emberek közé számítottak, feltehetően megerősítést kaptak a Dreyfus-ügytől abban a véleményükben, hogy egy társadalom kohézióját és a társadalmi kötődéseket a közösen osztott hiedelmek és értékek biztosítják. Dreyfus igazságát nem a történészek kritikai módszere által megállapított bizonyíték vitte győzelemre, hanem a köztársasági eszme ereje a francia társadalomban.

A történész ma már nem mondhatja magáról, hogy természetesebb őrzője lenne a nemzeti örökségnek, mint bárki más, és a szerepe valójában csak ritkán jelentette ennek az örökségnek a feltárását vagy védelmét a társadalom hazugságaival vagy felejtésével szemben. Sonia Combes mutatta ki²⁵ a közelmúlt történelmének néhány kényes dossziéja kapcsán – ilyen például a háborús veteránok (Anciens Combattants) minisztériumi anyagában felfedezett, a zsidó lakosságról a német megszállás idején a francia hatóságok által készített iratcsomó –, hogy a hivatásos történészek, levéltárosok, egyetemi emberek általában inkább abban jeleskednek, hogy megvédjék az államot, annak emlékezetét és hírnevét a kutatói kíváncsisággal szemben, mintsem abban, hogy megkönnyítsék azok dolgát, akik az igazság feltárása és ismereteink gyarapítása végett kezdenek levéltári kutatásba.

Henri Rousso arra hívta fel a figyelmet a *Le syndrome de Vichy*²⁶ (A Vichy-szindróma) című könyvében, hogy a történészek nem játszottak úttörő szerepet a Vichy-időszak emlékével való szembenézésben, nem ők ébresztették fel honfitársaik lelkiismeretét, épp ellenkezőleg, csak lépésről lépésre követték a közvéleményben megfogalmazódó elvárások alakulását. Jean-Pierre Azéma *De Munich à la Libération*²⁷ (Münchentől a Felszabadulásig) című szintézise, amit 1979-es megjelenésekor joggal tekintettek historiográfiai fordulatlannak – mivel elsőként építette be Robert Paxton meghatározó kontribúcióját a korszak francia értelmezésébe – a 359 oldalából mindössze négyen foglalkozik a zsidóüldözéssel, amit akkor mellékes kérdésként kezeltek. Harminc évvel később a könyv nyilván tízszer nagyobb terjedelemben foglalkozott volna azzal a kérdéssel, amit immár a Vichy-rendszer főbűnének és központi kérdésnek tekintenek.

²⁵ Combes 1994.

²⁶ Rousso 1987.

²⁷ Azéma 1979.

A szolgáló történelemtől a kérdező történelemig

Példáimat a francia történetírásból vettem, amelyet jobban ismerek, de biztos vagyok abban, hogy más országokban is találkoznak a történészek ilyen problémákkal, kísértésekkel és csalódásokkal. Nemcsak történészekre hat az a kísértés, hogy feltétlen tekintélyű mesterként, már-már prófétaként lépjenek fel egy nemzet vagy valamely társadalmi csoport színe előtt. Költők, nyelvészek, filozófusok, művészek is sokszor engedtek a kísértésnek, ám a történészek körében ez különösen erős. Ennek több oka van. Először is, a történelem oktatása, ami az elemi iskolától kezdődik, és lényegében nemzeti, apologetikus perspektívában folyik, minden nemzet esetében a hazafias érzelem legfőbb formálója. Franciaországban valóságos köztársasági katekizmussá vált: az 1880-as évek republikánus elvektől vezérelt kormányzatai arra használták a történelemoktatást, hogy minél több hívet szerezzen a köztársaságnak a katolikus ellenzékkel szemben. A történelem tehát közös kultúrát teremtett, a referenciák olyan korpuszát, amelyből aztán a politikai nyelv is meríthetett. Ez a gyermekkorból jövő tudás fenntartja a történelem iránti érdeklődést, amiben semmi kivetnivaló nincs, és aminek a könyvkiadás, a sajtó és a televízió is igyekszik megfelelni. A történészek közül sokakat ez az érdeklődés a népszerűsítés irányába terel, amiben szintén semmi elítélnivaló nincs, kivéve, ha ezt a gyakran igen jól fizető tevékenységet erkölcsi vagy nemzeti áldozathozatalnak próbálják beállítani.

A kísértés másik oka az, hogy a történelem vegyes tudomány, különös elegy, amelyben az irodalmi kifejezésmód igénye, a személyes érintettség hatása és a tudományos ideál megvalósítására irányuló törekvés keveredik egymással. Nincs miért kárhozzatnunk mesterségünk irodalmi dimenzióját. A 19. század nagy történészei, Jules Michelet, Alexis de Tocqueville, Ernest Renan, Hippolyte Taine vagy Jean Jaurès személyében író látott a nagyközönség. Maga a történelmi regény is a történelemre vonatkozó reflexiók korántsem megvetendő fóruma lehet. Jacques Le Goff egy ízben elárulta nekem, hogy a történelem és a középkor iránti szenvedélyét Walter Scott regényei keltették fel benne. A 20. században a tudományos történetírás egyre inkább az egyetemi szférába vonult vissza és a nagyközönséget fokozatosan átengedte olyan népszerűsítő tollforgatóknak, akik az igazság szolgálata helyett gyakran csak azt tartják szem előtt, hogy a tőlük elvárt klisékkel szolgálják ki az olvasókat. Ám a történészek között, beleértve az olyanokat, akik felesküdték a tudományos történetírásra, néhány valódi író is akadt. Franciaország esetében Fernand Braudel, Pierre Goubert, François Furet, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jacques Le Goff nevét említeném. De további nevek is ide kíváncsoznának még, különösen az Annales-iskola köréből, noha az *a priori* nemigen törődött az irodalmisággal.

A módszertanra alapozott történetírás hírnöke, Charles Seignobos még meg volt győződve arról, hogy a történetírói pozíció megköveteli a szenvtelenséget és nem egyeztethető össze semmiféle személyes érintettséggel. Ez azonban ma már nem tartható. A történész, miként más kutatók is, természetesen a saját személyes tapasztalatai, kíváncsisága vagy politikai meggyőződése által vezérelve kezd bele a kutatómunkába, ahogy mindenki, aki az emberi tevékenység megértésére vállalkozik. Ám el kell fogadnunk azt a gondolatot, hogy az egyetlen ügy, amit a történész a védelmébe vehet, nem más, mint ami számára az igazságnak tűnik. Szeretem, ahogy Emmanuel Terray szembeállítja saját antropológusi pozícióját a militáns énjével. A politikában, ahogy Carl Schmidt mondja, mindig van egy legyőzendő ellenség. A politikai elköteleződéssel mindig együtt jár ez a konfrontatív viszony. A kutatásban azonban egyetlen legyőzendő ellenfél sincs a tévedésen kívül. A történész számára abszurd helyzetet eredményez, ha a kutatásaival valamely ügy szolgálatába akar szegődni, legyenek azok a munkások, a parasztok, a nők vagy a rabszolgának eladott afrikaiak, hiszen minden esetben a múltban élt olyan személyekről vagy társadalmi csoportokról van szó, akik semmit nem kértek tőle, és nem tudják megmondani, hogy mit is akarnának.

Nem sokkal az I. világháború vége után, a Strasbourgi Egyetemen, egy még mozgósítás alatt álló diákközönség előtt tartott székfoglaló előadásában Lucien Febvre így fogalmazott: „A szolgáló történelem szolga történelem.”²⁸ Kijelentését azoknak a kollégáknak címezte, akik az előadóterem padsorait összekeverték a front lövészárkaival, és mindeddig úgy érezték, hogy a háborús erőfeszítéseket harcias és németellenes előadásokkal kell szolgálniuk. De ezen túlmenően a történésznek a gondolatszabadsághoz való jogát is követelte, miután maga is hosszú időt töltött a köztársasági szellemű állam szolgálatában, ami később, a háború alatt inkább már a nemzetállam szolgálatát jelentette. A „tudományos történelem” kissé patetikus programját, amit az I. világháború végén Marc Bloch és Lucien Febvre is magáénak vallott, szokássá vált visszavezetni arra a kritikára, amit François Simiand, illetve Émile Durkheim más követői a Sorbonne-on akkoriban uralkodó, Charles Seignobos nevével fémjelzett módszertanos történeti iskolával szemben fogalmaztak meg a 20. század elején. A magam részéről mindenekelőtt az intellektuális szabadság iránti vágy megfogalmazását látom ebben a történetmunkát érintő követelésben. Bizonyos fokig emlékeztet a Théophile Gautier által kifejtett és költők, művészek által követett „l'art pour l'art” eszményre. A függetlenség követelése egyfajta válaszként is felfogható a történetészeket emésztő aggodalomra, amelyre fentebb a mesterségük társadalmi hasznossága kapcsán utaltunk.

---

²⁸ Febvre 1920.

Először is az oktatás céljaival és korlátjaival szembeni függetlenségről van szó. Az oktatásnak ugyanis különleges kényszerítő ereje van egy olyan országban, mint Franciaország, ahol a történelemtanítás formájában és tartalmában számottevő folytonosság érvényesül, az elemi iskolától az egyetemig. Ez a kontinuitás magyarázza, hogy az állam által intellektuális és politikai célok szerint meghatározott oktatási programok nagyobb hatással vannak a felsőoktatásban kialakított kutatási irányokra, mint amekkorát a kutatás előrehaladása gyakorolni tud az oktatás tartalmára. Charles Péguy nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy az oktatás és a kutatás követelményei között alapvető a különbség. Az oktatásnak, hogy hatékony lehessen, a bizonyosság érzetét kell közvetítenie. A tanárnak biztos tudással kell rendelkeznie. A kutatás viszont akkor termékeny, ha nyugtalanságból, bizonytalanságérzetből születik.

A függetlenségnek továbbá az állammal és a társadalmi elvárással szemben is érvényesülnie kell: a történész nem az egyedüli letéteményese és nem is a legfőbb szereplője a kollektív emlékezet átadásának. Hisz nagyon sokan vesznek részt ebben rajta kívül is. A kultúrában minden emlékezet. Születésünktől kezdve jelképek erdejében járunk, egy ősrégi emlékezet kristályosodási pontjai között, amelynek olvasatára a szocializációnk tanít meg bennünket. Tanárként a történész ebben a szocializációs munkában vesz részt. E feladatnak politikai célja van: érzelmi kötődés kialakítása, erősítése a haza és olyan értékek irányában, amelyekre támaszkodva a közösség felépül. Így tehát teljesen normális, hogy a politikai hatalom irányt szab az oktatás tartalmának. De korlátokat is kell szabnia magának: a történelem oktatása, amit alapfokon a nemzet kifényesített legendájának megtanításaként értelmeznek, elég korán arra törekszik, hogy ezt a megszentelt történelmet az emberiség tágabb történelmébe illessze, hogy korrigálja és kitégítse azt a világról alkotott képet, amit a gyermek a szocializáció számos csatornáján keresztül elsajátíthatott.

A történész feladata az, hogy a múlt másságát felmutatva folyamatosan előmozdítsa a világ mind szélesebb körű értelmezését. Ha így közelítünk a múlthoz, nem menedéknek és saját identitásunk forrásának tekintjük, hanem egy másik emberiséget pillantunk meg benne, azt, amelyik éppen a tőlünk való különbözősége miatt teszi lehetővé, hogy jobban megértsük a miénket. A távolságeffektusnak ugyanaz a heurisztikus értéke, mint a kortárs társadalmi vagy kulturális tények szociológusok, antropológusok által keresett objektivációjának. Ugyanakkor az időbeli távolság, amely elválaszt bennünket a megfigyelt valóságtól, a múlt esetében egy a komplexitást növelő, értelemmel bíró, illetve reflexióra ösztönző további elemet is felvet. Egyrészt a változás folyamatára kell gondolnunk (Marc Bloch szerint „a történelem mindig is a változás tudománya”), másrészt arra a genealógiai

kapcsolatra, amely összeköt bennünket a múlt társadalmaival. Korábban már a szememre vetették, hogy egy lépést se tudok tenni Marc Bloch vagy Lucien Febvre gondolatainak idézése nélkül. Ezért most befejezésül álljon itt egy idézet Jules Michelet-től:

„A halottak nem urnát és könnyeket kérnek tőlünk. Egy Oidipuszra van szükségük, aki megfejti számukra a saját találós kérdéseiket, amelyekre nem találtak választ, aki megmagyarázza nekik, hogy mit akartak jelenteni a szavaik és a tetteik, amelyeket nem értettek meg.”²⁹

Fordította: Czoch Gábor

Hivatkozott irodalom

- Annales* 1989: Histoire et sciences sociales. Un tournant critique. *Annales ESC* (44.) 6.
- Azéma, Jean Pierre 1979: *De Munich à la Libération, 1938–1944*. (Nouvelle histoire de la France contemporaine 14.) Éditions du Seuil, Paris.
- Bensaude-Vincent, Bernadette 1997: Présences scientifiques aux Semaines de Centre de Synthèse (1929–1939). In: Biard, Agnès – Bourel, Dominique – Brian, Eric (dir.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle*. Albin Michel, Paris, 219–230.
- Bloch, Marc 1925: Mémoire collective, tradition et coutume. À propos d'un livre récent. *Revue de Synthèse historique* (40.) Décembre, 73–83.
- Braudel, Fernand 1949: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Armand Colin, Paris. (Javított kiadása: 1966.)
- Braudel, Fernand 1979: *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVème-XVIIIème siècle*. Armand Colin, Paris.
- Burguière, André 2006: Le moment Labrousse. In: Burguière, André: *L'école des Annales. Une histoire intellectuelle*. Odile Jacob, Paris, 131–166.
- Combes, Sonia 1994: *Archives interdites. Les peurs françaises face à l'histoire contemporaine*. Albin Michel, Paris.
- Duclert, Vincent 2006: *Alfred Dreyfus, l'honneur d'un patriote*. Fayard, Paris.
- Duclert, Vincent 2010: *L'Affaire Dreyfus. Quand la justice éclaire la République*. Privat, Toulouse.
- Febvre, Lucien 1920: L'histoire dans le monde en ruine. *Revue de Synthèse historique* (30.) Janvier, 1–15.

---

²⁹ Michelet 1959.

- François, Etienne – Schulze, Hagen (dir.) 2007: *Mémoires allemandes*. Gallimard, Paris.
- Geertz, Clifford 1983: Préface. In: Geertz, Clifford: *Bali. Interprétation d'une culture*. Gallimard, Paris, 7–10.
- Halbwachs, Maurice 1925: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Alcan, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1941: *Topographie légendaire des Évangiles de la Terre Sainte. Etude de mémoire collective*. PUF, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1950: *La mémoire collective*. PUF, Paris.
- Hartog, François 2003: *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Éditions du Seuil, Paris.
- Koselleck, Reinhart 1990: *Le futur du passé*. Éditions de l'ÉHESS, Paris. [Eredeti kiadása: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, Frankfurt, 1979.]
- Loraux, Nicole 2005: *La cité divisée, L'oubli de la mémoire*. Payot, Paris.
- Michelet, Jules 1959: *Journal*. Gallimard, Paris.
- Nora, Pierre (dir.) 1984–1992: *Les Lieux de Mémoire*. I. kötet (1984); II/1–3. kötet (1986); III/1–3. kötet (1992). Gallimard, Paris.
- Nora, Pierre 1984: Lavis, instituteur national. Le « Petit Lavis », évangile de la République. In: *Les Lieux de mémoire*. I. kötet. *La République*. Gallimard, Paris, 247–289.
- Nora, Pierre 1986: *L'Histoire de France* de Lavis. *Pietas erga patriam*. In: *Les Lieux de mémoire*. II/1. kötet. *La Nation / Héritage, historiographie, paysages*. Gallimard, Paris, 317–375.
- Nora, Pierre 1992: L'ère de la commémoration. In: Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de Mémoire*. III/3. kötet. *Les France / De l'archive à l'emblème*. Gallimard, Paris, 977–1012.
- Rostow, Walt W. 1962: *Les Etapes de la croissance économique*. Éditions du Seuil, Paris. [Eredeti kiadása: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, London, 1960.]
- Rouso, Henri 1987: *Le syndrome de Vichy*. Éditions du Seuil, Paris.
- Valensi, Lucette 1992: *Fables de la mémoire. La bataille des trois Rois*. Éditions du Seuil, Paris.
- Wachtel, Nathan 1990: *Le retour des ancêtres*. Gallimard, Paris.
- Yates, Frances 1987: *L'Art de la mémoire*. Gallimard, Paris. [Eredeti kiadása: *The Art of Memory*. Routledge – Kegan Paul, London, 1966.]
- Zempléni, András 2009: Sous la censure de la piété; effets mémoriels des reliques, du cimetière et du rituel dans les réenterrements politiques hongrois. In: Takács, Ádám (dir.): *Mémoire, contre mémoire, pratique historique*. Equinter, Budapest, 58–90.